

Karen Armstrong: A mítoszok rövid története

Amṛtānada devī dāśī
(Jeney Rita)

Karen Armstrong brit származású szerzőnő vallástörténeti és összehasonlító vallástudományi témákban jelenteti meg műveit. Leghíresebb kötete *A History of God: The 4000-Year Quest of Judaism, Christianity and Islam* 1993-ban jelent meg. Magyarul olvasható művei: *Isten története: a judaizmus, a kereszténység és az iszlám 4000 éve* (Európa 1996), *Jeruzsálem: egy város – három vallás* (Európa 1997), *Mohamed: az iszlám nyugati szemmel* (Európa 1998), *Az iszlám rövid története* (Európa 2005), *A mítoszok rövid története* (Palatinus 2006), *Buddha* (Tericum 2007).

A Short History of Myth című könyve 2005-ben jelent meg a Canongate Books

kiadásában. Magyar fordítását 2006-ban a Palatinus Kiadó jelentette meg Mítosz-sorozatának bevezető köteteként *A mítoszok rövid története* címmel.

A mű közérthető, ismeretterjesztő stílusban foglalja össze az őskortól napjainkig az ember mitológiával való kapcsolatát. Történelmi áttekintést kíván adni azokról a szellemi és társadalmi változásokról, melyek hatására az emberek átforgalmazták mitológiájukat.

Könyve első fejezetében Armstrong a mítosz definiálására tesz kísérletet. „Az emberek mindig is mítoszteremtő lények voltak” – írja, s a „mindig is” kezdetét a neandervölgyi ember időszakára teszi, amely időszakból ismertek az első olyan tudatos temetkezések, melyek mellékleteiből valamilyen túlvilági hitre lehet következtetni.¹ Az ember különállását a többi élőlénytől abban látja, hogy ő tudatában van halandóságának, és ezért „kitalál valamit”, amivel azt ellensúlyozhatja, valamint képzeletében túl tud lépni hétköznapi tapasztalatain.

¹ Armstrong nem nevezi meg, mely neandervölgyi temetkezésekre utal. Leírása szerint a sírokban fegyvereken és szerszámokon kívül megtalálták egy áldozati állat csontjait is. Ebből tehát arra következtet, hogy a neandervölgyi ember gondoskodott halottai túlvilági jólétéről. A neandervölgyiek szándékos temetkezése vitatott kérdés az ősrégészek körében mind az ásott sírgödröt, mind a mellékleteket illetően. A leginkább szándékos temetkezés eredményének elfogadott sírt a Karmel-hegyi Kebara-barlangban tárták fel. Lásd: Göran Burenhult (szerk.) 1995: *Az első emberek*. Officina Nova, 70–73.

Megállapítása tehát, hogy az embert a transzcendens eszméjének megértése teszi elsősorban emberré,² ugyanakkor megfogalmazásából az derül ki, hogy a transzcendenst az ember találmányának tekinti, mely az élet elviselését hivatott megkönnyíteni. A mitológia és a tudomány között a következő párhuzamokat látja: mindkettőnek azonos az eredete: a képzelet; mindkettő az emberiség lehetőségeit hivatott kitágítani; mindkettő célja a világban való élet tökéletesítése, nem pedig a világból való kimenekülés módszerének megadása. Az a megállapítás, hogy a tudomány, illetve a mitológia és a vallás egyaránt a képzelet szüleménye, egy kívülálló nézőpontból szemlélve igaz lehet, de nem állja meg a helyét, ha a két fogalmat belülről vizsgáljuk meg. Belülről szemlélve a két fogalom eredete teljesen ellentétes irányú: míg a tudomány az empirizmust tekinti eszközének, addig a vallás alapja a kinyilatkoztatás. Az első egy letről felfelé, míg a második egy fentről lefelé működő folyamatot tart a magáénak. Azzal, hogy a mitológia tárgya nem a világból való kimenekülés, hanem az e világban való teljesebb élet módszere, szintén nehéz egyetérteni. Véleményem szerint ez a jellemző csak a tudományra igaz, a mitológia, illetve a vallás mindkét témakörrel foglalkozik. A neandervölgyi sírok kapcsán a mítosz öt általános jellemzőjét írja le: 1. A mítosz az elmúlás félelméből ered. 2. A mítosz elválaszthatatlan a rítustól, profán környezetben sokszor felfoghatatlan. 3. A mítosz a végletekről, illetve az ismeretlenről szól. 4. A mítosz nem öncélú, hanem tanító jellegű: azt mutatja meg, miként kellene viselkednünk. 5. A mítosz egy transzcendens világot ír le. A mítosz definiálása során megfogalmazza a szó köznapi értelmét is: legenda, koholmány, nem igaz dolog. A mítosz szó e jelentését azzal indokolja, hogy a „mai ember” a mítoszok történeteit szintén hihetetlennek tartja. Ugyanakkor felhívja a figyelmet, hogy a mítoszt nem szabad egy alacsonyabb rendű gondolkodásmód termékének tekinteni. A mitológia időszerűségét abban látja, hogy az nyitottá teheti az embert az elragadtatásra, a játékra, az önformálásra, az emberi szellem megértésére. A mitológiát a pszichológia előfutárának tartja.

² A *Hitopadeśa* szintén ezt állítja: *āhāra-nidrā-bhaja-maithunam ca / sāmānyam etat paśubhir narāṇām / dharmo hi teṣām adhiko viśeṣo / dharmeṇa hīnāḥ paśubhiḥ samānāḥ*. Az emberekre és az állatokra is jellemző az evés, az alvás, a védekezés és a párzás. De az emberek kiváltsága az, hogy képesek a vallás (*dharmā*) gyakorlására. Vallás (*dharmā*) nélkül az állatok szintjén állnak. Mások az ember többletét az eszközkészítésben, az intelligenciában, az öntudatban és a nyelvben látják (lásd: Göran Burenhult (szerk.) 1995: *Az első emberek*. Officina Nova, 51.), illetve a szimbólumok használatának képességében (lásd: Renfrew–Bahn 1999: *Régészet. Elmélet, módszer, gyakorlat*. Osiris, 369).

Kronologikus sorrendben továbbhaladva, a második fejezetben Armstrong a vadásztársadalmak mitológiáját elemzi. A vadásztársadalmakban élők számára a mitológia a létfenntartás eszköze ugyanúgy, mint a vadászfegyver. Mindennapi cselekedeteik azon minták alapján történnek, ahogy hajdan az ősök tették, ezért tetteik nem profán cselekedetek. A profán és a szellemi világ nem válik el egymástól, a mítosz az élet természetes része. Armstrong az őskor első mítoszai egyikének az éghez kapcsolódó mítoszt tartja, hiszen az ég mélységének érzékelése már önmagában vallásos élmény. Az ég az ember számára megközelíthetetlen, és nem tud rá befolyással lenni. Az efféle mitikus tudat jellemzője nem a kívánságok beteljesülésének reménye, hanem a tiszta transzcendencia élménye. Ebből a transzcendens élményből következett az ég megszemélyesítése. A megszemélyesítés oka, hogy az emberek kapcsolatba tudjanak kerülni a transzcendenssel, részesülni tudjanak a szentségben. Armstrong az ég istenének tiszteletét tartja az első istenhitnek, mely egyistenhit, s az őskorra nyúlik vissza. Az égisten tisztelete felfedezhető a mai törzsi társadalmakban is. Jellemzője, hogy az égistent nem szokták ábrázolni, nincs szentélye vagy papja, mivel túl magasan áll az emberi kultuszok fölött. Az égisten távoli istenség, aki nincs jelen az emberek mindennapi életében. Armstrong ezt a távolságot tartja háttérbe szorulása okának. Pusztán a természetfölöttivel foglalkozó mitológia nem kielégítő, szükséges, hogy az ember álljon a középpontjában. „A jó mítosz nem holmi tudósítás, hanem elsősorban útikalauz. Igazságára csak akkor derülhet fény, ha a gyakorlatban alkalmazzuk.”³ Bár az égisten szerepe háttérbe került, a fölemelkedés vágya megmaradt a lebegésről, a repülésről vagy a hegyre feljutásról szóló mítoszok formájában. Az első fölemelkedési legendák eredetét Armstrong szintén az őskorban keresi, és a sámánizmussal hozza kapcsolatba. Az őskor mítoszait egy gondolati fonálra fűzi fel. Az égbeemelkedéstől eljut a sámánokig, a sámánoktól a vadászati, a vadászattól a barlangfestményekig, melyek vadászatot, illetve időnként sámánokat is ábrázolnak.⁴ A felemelkedésnek ezt a nagyon korai időkre datálható vágyát Armstrong meglepő módon magyarázza: „Az emberiség leghőbb vágya valamiképpen „fölülemelkedni” az emberlétben. Mihelyt az emberek evolúciója befejeződött, azt kellett tapasztalniuk, hogy beléjük gyökerezett a transzcendencia vágya.”⁵ Azt akarja ezzel kifejezni, hogy amikor az embernek

³ Armstrong 2006: 23.

⁴ Gondolhatunk itt a Les Trois Frères-barlang sámánábrázolására, melyben emberalak ötvöződik ló, medve, madár és szarvas motívumaival.

⁵ Armstrong 2006: 27.

fizikailag már nem volt hova fejlődnie, akkor a fejlődés igényét megtartva lelki-ekben akart tovább emelkedni? Az ember egyenes vonalú fejlődésébe vetett hite egy korábbi megjegyzéséből is átsejlik. A ma élő természeti népekről megjegyzi, hogy „az őskori emberekhez hasonlóan még vadászó társadalomban élnek, mert nem jutottak túl a mezőgazdasági forradalmon.”⁶

A gondolati fonalhoz visszatérve, a sámánnak a vadászatban is jelentős szerepe van. Rituáléjával a sámán elősegíti a vadászatot. A vadászat az őskőkor embere számára egyszerre siker és kudarc: a zsákmány elejtése siker a közösségnek, ugyanakkor egy élőlény elpusztítása lelkiismeret-furdalást okozhatott. Ehhez kapcsolódnak az állatok feltámasztására irányuló rítusok, illetve későbbi mítoszokban az állatáldozatok. A vadászat rítusaihoz szorosan kapcsolódnak a barlangok, melyeket Armstrong az első templomoknak tart. A barlangok funkciójának elemzésével eljut a beavatási szertartásokig, a beavatási szertartások jelentőségének leírása során pedig a hős mítoszának keletkezéséig. Hős azonban nem csupán a vadász, hanem a gyermekéért életét kockáztató anyja is. Ezen a gondolon keresztül érkezik el az őskőkor másik lényeges kultusztárgyához: a nőábrázolásokhoz. Arra keresi a választ, hogy miben rejlett a nő jelentősége egy kifejezetten férfitársadalomban. Míg a férfi vadászik és életét a közösségért kockáztatja, addig az életet a nő viszi tovább. „A nőtény így az élet félelmetes jelképévé is vált, azé az életé, amely megkövetelte a férfiak és az állatok szüntelen feláldozását.”⁷

Míg az őskőkor mitológiájának kiindulópontja az ég volt, az újkőkoré a föld. Amint a vadászat szent mesterség, úgy a földművelés is az. A földműveléshez kapcsolódó rítusok célja az életerő megújítása, pótlása. A legtöbb kultúrában a föld a női princípiumot képviseli, ami a vetőmag révén termékenyül meg. Amint Armstrong korábban is érvelt a megszemélyesítés mellett, itt is azt teszi: „A mitikus képzet egyre konkrétabbat alkot: ami eredetileg alakatlan volt, az formát ölt és sajátossá válik.”⁸ Így jut el a földművelés szentségétől a földistennőig. A fejezetet az anyaistennő különféle kultúrkörökből származó legendáival zárja. Ezek a mítoszok nyilván neolitikus gyökereik miatt kerülnek itt bemutatásra, annak ellenére, hogy nem a címben megnevezett időszakból származnak. Ugyanakkor a földistennő mítoszáon kívül a neolitikum más, az őskőkorhoz képest különböző mitikus elemei nem kerülnek említésre. Ilyen például a letele-

⁶ Armstrong 2006: 16.

⁷ Armstrong 2006: 38.

⁸ Armstrong 2006: 43.

pült életmódhoz kapcsolódó házpadló alá temetkezés rítusa, illetve a koponyák modellálása. Azt is érdemes megemlíteni, hogy az anyaistennő kultusza mellett nem törpült el a bikakultusz fontossága sem, mely minden bizonnyal a férfi princípium kifejeződése volt.

A „korai civilizációk” időszakától kezdve az írott forrásoknak köszönhetően a mitológiáról való jelenkori gondolkodás túllép a régészeti leletek önmagában való értelmezésén. A mítoszok leírt formában is rendelkezésünkre állnak az istenek neveivel és cselekedeteivel. A városi élet az embert a természettől eltávolította, ugyanakkor a civilizáció fenntartása egy örökös küzdelem, ez jelenik meg a teremtésmítoszokban, melyeknek sokszor az önfeláldozás is része. Armstrong összehasonlítja a „korai civilizációk” emberét a mai emberrel („velünk”). A korai civilizációk embere továbbra is az égi világ másának látta a sajátját, ahol ő élt, ott éltek az istenek is, így minden várost szent helynek tekintett. Ugyanakkor abban hasonlónak találja a mai emberhez, hogy sorsát irányíthatónak tartotta. Ennek köszönhetően az istenek némiképp háttérbe szorultak. Az ember–isten kapcsolat megromlásának tekinti az özönvíz-mítoszokat. Úgy gondolja, hogy a városi mítoszokba már „beszivárgott a történelem” is. Valószínűleg történelmi alakok szolgálnak egyes mítoszok alapjául, ilyen például Gilgames.

A Kr. e. 800–200 közötti időszak „tengelykorszak” elnevezése Karl Jaspers német filozófustól származik. Az elnevezés oka az, hogy a mai ember gondolkodása szempontjából ez az időszak központi helyet foglal el az emberiség szellemi fejlődésében. Armstrong ennek mintájára *A tengelykorszak* címet adja a Kr. e. 800–200 közötti időt tárgyaló ötödik fejezetnek. Ennek az időszaknak tulajdonítja a mai értelemben vett vallás létrejöttét. Ide sorolja a Kínában létrejövő konfucianizmust és a taót, az Indiában gyökerező buddhizmust és hinduizmust, a közel-keleti egyistenhitet, valamint a görög racionalizmust. E sok szempontból egymástól távol eső irányzatok egyik közös jellemzőjének azt tartja, hogy mindegyik köthető egy prófétához vagy bölcshöz. Az is általánosan érvényesnek mondható róluk, hogy előtérbe helyezik az ember sorsától elválaszthatatlannak tűnő szenvedés kérdését. Ezenkívül a rítusok mellett nagy hangsúlyt fektetnek szellemi kérdésekre, a lelkiismeretre és az erkölcsre. A közös jellemvonások ellenére a felsorolt irányzatok meglehetősen különböznek, ezért Armstrong mindegyikről külön rövid jellemzést ad.

A tengelykorszakot követő időszak jellemzésénél (Kr. e. 200 – Kr. u. 1500) Armstrong a nyugati világra koncentrál. Már a görögöknél felmerült a mítosz és a logosz szembenállásának kérdése, és ez a dilemma megmaradt a görögöket követő időszakban is. A vallások szempontjából ez az időszak a nyugati világban

azért érdekes, mert mindhárom egyistenhit sokkal inkább történelmileg, mint mitikusan megalapozottnak tekinti magát. E vallások szerint Isten a történelembe is beleavatkozik. Ezzel szemben az Európán kívüli hagyományok megőrizték a mítoszhoz és a rítushoz való korábbi viszonyukat. A mítoszok igazságtartalmát illető kétség a görögök révén bekerült a nyugati gondolkodásba és a teológia azóta is időről időre kísérletet tesz a mitológia racionalizálására.⁹

A logosz és a mítosz összeegyeztethetlensége az ipari forradalom, illetve a felvilágosodás idején éleződött ki a legjobban. Az iparosodás és a felvilágosodás jellemezte nyugati társadalom szakított a mítosszal, a múltba tekintést felváltotta a jövőbe és a fejlődésbe vetett remény. A ráció világának hőse a tudós és a feltaláló lett. Az ember a tudomány segítségével képessé vált arra, hogy beavatkozzon a természet törvényeibe, ugyanakkor az élet értelmét megadó mítosz helyét nem váltotta fel semmi. A vallások megújítása során szintén háttérbe szorult a mítosz: a rítus helyett a történelmi esemény kapott hangsúlyt, s a szentíráshoz való hozzáállás is megváltozott. A szövegeket tudományos elemzésnek vetették alá, és tarthatatlanná vált a szó szerinti értelmezés elve. A 19. század végére a logosz és a mítosz teljesen kettévált, a 20. század mégis hiányát érezte a mítosznak. Ezt Armstrong irodalmi és képzőművészeti alkotások elemzésével támasztja alá. Kihangsúlyozza, hogy erkölcsi tartásunk megőrzése és szellemi szükségleteink kielégítése érdekében továbbra is szükségünk van a mítoszra. A modern világ mítoszteremtőinek elsősorban azokat a művészeket tekinti, akik képesek műveikkel a befogadóban a mitikus élményhez hasonló hatást elérni. A művészeti alkotásokat azonban csak akkor tekinthetjük a mítoszok modernkori helyettesítőinek, ha mindkettőt az elme kitalációjának tekintjük. Ahogy Armstrong korábban a tudományt és a vallást közös eredetűnek tartotta, ugyanígy vélekedik a művészet és a vallás eredetéről. Nemcsak azt hagyja figyelmen kívül, hogy a vallás saját magát kinyilatkoztatásnak tekinti, de azt a különbséget is, hogy míg a művészet az emberi szféráról szól, addig a vallásban fontos szerepet játszik az isteni is. Ezért bár egy művészeti alkotás erkölcsi emelkedést hozhat az olvasónak, az isteni szférával önmagában nem tudja összekapcsolni.¹⁰

⁹ Jó példa erre a katolikus egyház „teista-evolúció” gondolata.

¹⁰ Bővebben lásd: Danka Krisztina 2001: *Mű és kinyilatkoztatás*. Asteriskos.